

OSMANLI BİLİMSEL TOPLULUKLARININ TÜRKİYE'DEKİ BİLİM EĞİTİMİNE ETKİLERİ

Yrd. Doç. Dr. İsmail DOĞAN*

18. yy'da Batı'da başlayıp gelişen 'aydınlanma düşüncesi'nin kitlelere yönelik hedefinin, 'aydınlanma' çevresinde oluşan aydın gruplarınca hayata geçirildiği gözönüne alındığında; Üniversite dışında böylesi etkinliklerin özellikle bir düşünce akımının kendine özgü bu örneğine dayanılarak, ne denli işlevsel olabildiğini tahmin etmek mümkün olmaktadır.

Aydınların gazete dergi ve ansiklopedi gibi dönemin etkili iletişim öğelerine yönelmesi, yeni bilgi ve bilimlerin halka doğrudan ve hızla aktarılma düşüncesinin bir sonucudur. 18. yy'da 'Avrupa aydınlanması' na bağlı niteliği ile gelişen 'ansiklopedicilik akımı'¹, halkın bilgi ihtiyacına belirli bir düzeyde cevap vermenin bir ifadesi olarak Denis Diderot (1713-1784) J. Lerond d'Alembert (1717-1783) ve Dietrich V. Holbach (1723-1789) gibi isimleri *Société des Gens des Lettres* adıyla bir araya getirmiştir. Benzerleri ile sayılarını çoğaltmak mümkün olan bu örnekte olduğu gibi, Batı'da aydınların bir bilimsel amaç çevresinde ortaya koydukları beraberlikleri giderek cemiyetleşme, "ilmi ve mesleki cemiyet" (bilimsel topluluk) hareketine dönüşmüştür.

İlk örnekleri 17. yy'da görülen 'bilimsel topluluklar', bilimin ve bilimsel çabaların sevdirmesi ile 18 yy.'da Batı'da; 19. yy'ın ikinci yarısında ise Osmanlı'da etkili olmuşlardır. Ancak bu etki Batı ile Osmanlı arasında bir mahiyet (nitelik) farkına sahiptir. Bu farkın bilinmesi ise sözkonusu topluluklardaki "eğitim" ve "bilim" anlayışının hangi düzeyde ve nasıl ortaya çıktığının bilinmesine büyük ölçüde bağlıdır. Kuşkusuz işaret edilen anlayışın kaynağının bütünüyle bilimsel topluluklar ve onların etkinlikleriyle sınırlı olduğunu söylemek ülke gene-

* Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1 "Aydınlanma" ve onun değişik bir boyutu olan "Ansiklopedicilik" akımı ile ilgili olarak Felsefe Tarihi kitaplarında bilgi bulabilmek mümkündür. Ancak özellikle Bkz. M. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Ankara 1974, s. 335-389; Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi*, Ankara 1980, s. 163-214.

linde modern bilim ve eğitimin kendine özgü serüvenini yoksaymak anlamına gelecektir. O nedenle bilimin Osmanlı'da Batılı standartlar içinde algılanmaya başlayan bu yeni görüntüsünün sadece bir sonuç olduğu düşünüldüğünde; bunun kültürel arkaplanının paşa konakları, konferanslar (Dar'ul-Fünûn dersleri ve Mekteb-i Sultanî gece dersleri), hatta kıraathane ve kitapçı dükkanları gibi bazı mekanlarda sürdürülen aydın etkileşimleri şeklinde görece bir tabanı olduğu düşünülebilir.

Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi (1820), *Encümen-i Daniş* (1851), *Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane* (1856), *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* (1861), *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye* (1864), *Cemiyet-i İlmiye* (1879), *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti* (1908), *Yeni Muhit'ul-Maarif Cemiyeti* (1910), *Türk Bilgi Derneği* (1914), *İlim ve Umran-ı Sınai Cemiyeti* (1919) Osmanlı'daki bilimsel topluluklardan bazılarıdır². Bu cemiyetlere 'mesleki boyut' eklenmek suretiyle oldukça kabarık sayı elde edilebilir. Ancak bunların bazıları ya Abdulhamit'in *Cemiyet-i Edebiyesi*'nde (1876) olduğu gibi sadece nominal düzeyde kalarak herhangi bir icraat yapmadan kapanmış³, ya da *tercüme heyeti* (1720) ve *tercüme cemiyeti* (1866) gibi bürokratik bünyede, doğrudan bir aydın hareketi olarak değil de yasal arzu ve sınırlar içinde faaliyet göstermiştir.

Günümüzdeki anlamıyla cemiyet kelimesi ilk kez *Encümen-i Daniş*'in açılış nutkunda kullanılmıştır: "Encümen-i Daniş namı ile bizim gibi âcizlerin oluşturduğu işbu cemiyetin in'ikad (kurulma, toplanma) ve küşadı hususuna mücade-i seniyye bidirîğ buyurulmuştur"* cümlesinde ifadesini bulan bu kullanımın Türkiye'de "cemiyet" adıyla tanımlanan ilk bilimsel kuruluş olarak *Encümen-i Daniş*'in niteliklerine uygun düştüğü ileri sürülmektedir⁴.

Bu makalede, tüzel gerçekliği yanısıra bir bilimsel amaç çevresindeki tüm beraberlikler dikkate alınmıştır. Çünkü burada amaç yasal statüden daha çok bilimsel geleneğin oluşum sürecidir. Dolayısıyla böyle bir sürece katkıda bulunan etkinliklerin tespiti amacın gerçekleşmesinde

2 Osmanlı'daki bilimsel topluluklarla ilgili ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmî ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış", *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri*, İstanbul 1987, s. 1-31, Ayrıca eserin tamamı.

3 Bkz. İsmail Doğan, *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma)*, İstanbul İz yayınları, 1991, s. 208-214.

Ayrıca Bkz: Nazan Danişmend, Abdulhamit'in Cemiyet-i Edebiyesi", *Türklük Mecmuası*, Ağustos 1939, SS. 5, s. 398-399.

* Kenan Akyüz, *Encümen-i Daniş*, 1975, s. 65'ten,

4 İhsanoğlu, a.g.e., s. 6.

gözden uzak tutulmaması gerekir. Bu yapılırken de “bilimsel topluluklar” tek tek ele alınmaksızın, prototip kesitler sunulmakta, *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* (Osmanlı Bilim Derneği) belirgin karakteristikleri nedeniyle biraz daha ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır.

Bütün bu ortamlarda bilim hangi düzeyde yaşama imkanı bulmuş ve gelişmiştir? Kuruluş ve icraat ile ilgili ayrıntılar sözkonusu topluluk ve çevrelerde bilimsel zihniyeti de ortaya koyacaktır.

İnsana “insanlığını bildirecek ve herkesin dünya ve ahirette mutluluk ve esenliğe ulaştırarak eğitim ve bilimlerin”⁵ yayılması amacına katkıda bulunması düşüncesiyle ve “irade-i seniyye” (padişah izni ile) açılan *Encümen-i Daniş*'in en önemli etkinlik ürünü Cevdet Paşa'nın yazdığı tarih kitabıdır.

Niyazi Berkes, Cevdet Paşa'nın *Ecümen-i Daniş*'e egemen olan ‘muhafazacı’ anlayışının Encümen'in kısa ömürlü oluşunun da bir nedeni saymaktadır. Doğrusu bunu bütün bir neden olarak görmek mümkün değildir. Ünlü eseri (*Tarih-i Cevdet*) ile “Osmanlı devletinin yaşamasının ne yeniliklere karşı körcesine direnme, ne de Batı'nın körükörüne taklidiyle olacağı (...)”⁶ mesajını veren bir aydınım, Batılı oluşumlar karşısında toptan bir red geliştirmeksizin bilinçli bir seçmeye yöneldiğini söylemek daha uygun olur. Bu noktada sorun Cevdet Paşa'nın neyi seçmiş olduğudur. Öyle görünüyor ki Cevdet Paşa Batılı oluşumların kendi özelinde ortaya çıkan sınırlı serüvenleri ile değil de genel karakteristikleri ile ilgiliydi ve bu da her halde yeni bir kültür ve uygarlık karşısında Cevdet Paşa örneğinde ortaya çıkan bir aydın tutumu olsa gerektir⁷.

Cevdet Paşa bir simge olarak ele alındığında; onun etkinlikleri çevresinde Cemiyet'in bilim anlayışının Osmanlılık ideali doğrultusunda, ulusal kültürün korunması ve sürdürülmesi biçiminde geliştiğini söylemek mümkündür.

Encümen-i Daniş'in açılış nutkunu okuyan Hayrullah Efendi⁸, “Hayvan-ı natık (konuşan canlı)” olarak nitelediği insanın iki boyutu (ruh ve madde) olması nedeniyle hayatının korunması ve sürdürülmesi

5 Reşit Paşa'nın bu sözü için Bkz: Akyüz, a.g.e., 1975, s. 13.

6 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 1978(?), s. 231.

7 Aydın tutumlarının Tanzimat özeliyle ilgili yorumlu ve karşılaştırmalı bir çalışma için Bkz: İsmail Doğan, “Siyasal Tutum Geliştirmede İki Tanzimat Aydını”, Ankara: *İslami Araştırmalar / Journal of Islamic Research*, C. 3, SS: 4, s. 200-207.

8 Hayrullah Efendi döneminin Meclis-i Maarif-i Umûmiye Azası ve ikinci başkanıdır. Bkz: Akyüz, a.g.e., 1975, s. 59.

ile, duygusal ve bedensel ihtiyaçlarının giderilmesinin uygarlığın doğal bir gereği olduğundan bahisle, bütün bunların giderilmesinde “Fünûn-ı tabiiye (fen bilimleri) ve riyaziye (mateatik)ye muhtaç” olduğunu belirtmektedir. Onun beşeri bilimler kadar fen bilimlerine önem veren bu açıklaması ise şu genel çerçeveye oturmaktadır: “Bütün dillere saygınlık kazandıran eğitim ve bilimdir. Eğitim ve bilimi olmayan hiç bir dil ne kadar mükemmel ve düzenli olursa olsun bayındırlıktan yoksun olan bomboş bir arazi gibidir.”⁹

Bilimi çok genel anlamda ama büyük bir vurgu ile önplâna çıkaran bu yaklaşım Batılılaşmanın eğitim kanadında yer alan aydınlarca benimsenmiş ve ısrarla sürdürülmüştür. Buna göre Osmanlı ile giderek aramızdaki mesafeyi açan Batı'nın büyümlü gücü ‘ulûm ve funûn’da (bilimler ve fenler) katettiği aşamadan kaynaklanmaktadır. Bu yaklaşım şöyle bir anlayışın ürünüdür: “Komşumuz olan Avrupalılar uzun yıllardan beri çalışarak ‘ulûm ve funûn’da ilerlemiş ve bu sayede uygarlıkta üstün bir düzeye yükselmiş olduklarından bu alanda bizim onlardan geri kalmamız ne ülkenin menfaatine ne de saltanatın şanına yakışır”¹⁰. Bir başka yaklaşımla da tıpkı gıdanın insan bedeni için gereği ne ise kalbin bilime olan ihtiyacı da aynı düzeyde görülerek “bilimden beslenmeyen kalbin hasta olduğu” düşüncesiyle şöyle bir nihai değerlendirme yapılmaktadır: “V’el-hasil insanın insan olması hiçbir şey ile değil ancak ilimledir. Belki yaratılması bile mücerred (soyut) ilim içindir”¹¹.

Bilimi sürekli övgü düzeyinde gündemde tutan bu yaygın anlayış içinde, tıpkı “İlim ve ma’rifet” ikileminde olduğu gibi “Fen” kelimesinin de bilimle yanyana kullanılması gerçekte yeni bir eğilimi ortaya koyan önemli bir gelişmedir. Bu gelişme başlangıçta çok genel kabul ve yaklaşımlar içinde seyreden bilim sevgisinin daha sınırlı alanda yoğunlaşmasına neden olacaktır. “İlimci ve Maarifçi” aydının yanı sıra yeni bir aydın: **Fenci aydın**. Bu yeni aydın örneği karşısında Cevdet Paşa ve *Encümen-i Daniş*’in ne tür bir seçme yaptıkları daha bir anlaşılır olmaktadır.

Bir diğer deyişle geçmişin aydınlatılması ve geleceğin aralanması sorununda tarih ile jeolojiden, felsefe ile kimya ve ‘sanayi’den hangi-

9 Akyüz, a.g.e., 1975, s. 64-65.

10 “Seadetli Münif Efendi Hazretlerinin Nutkudur”, *Takvim-i Vekayi*, 20 Zilkade 1286, s. 2, st: 2.

11 “Suavi Efendi’nin Bize Yazmış Olduğu Risaledir”, *Muhbir*, İstanbul 1867, ss, 25, s. 2.

sinin daha açıklayıcı ve işlevsel olduğu konusunda yapılabilecek seçim aydınlar ile bilimsel toplulukların amaç ve işlevlerini farklılaştıran asıl öge olarak gözükmektedir.

Sözlük anlamı “kısım, bölüm, birim, ünite, fakülte” biçiminde bir bütünün parçaları ile ilgili olan bu sözcüğün özellikle Tanzimat’la birlikte yoğunlaşan ‘bilim dalı’na işaret eden bir anlama dönüşmesinde “o sıralar ihtiyaç duyulan kitapların daha fazla Avrupa’nın fen bilimleri konusundan(..)”¹² olmalarına bağlanabilir. Ancak bu ihtiyacın Tanzimat’tan çok önce eğitim-öğretim alanındaki yenileşme çabaları içinde ortaya çıkan, çağdaş teknolojik gelişmelere ve askeri yeniliklere ayak uydurabilmek için *Mühendishahe-i Bahri-i Hümayûn* (1773) ve *Mühendishane-i Berri-i Hümayûn* (1795) adıyla açılan modern askeri okullarla başladığını belirlemek gerekir¹³. Bilindiği gibi bu okulların ders programlarında yer alan Astronomi, matematik, coğrafya, harp tarihi gibi fenler Batı’dan yapılan çeviriler yoluyla öğrencilere okutulmuştur. Bu çerçevede 1831-35 yıllarında *Mühendishane-i Berri-i Hümayûn*’a başhocalık yapan İshak Efendi’nin *Mecmua-i Ulûm-ı Riyaziye* adlı eserinin isim ve işlev olarak Fen Bilimlerinin Osmanlı bilim hayatına girmesinde dönem başı bir eser olduğu söylenebilir. Basım ve yayım gerekçesinde, fen bilimlerini topluca tanıtan eser, bu bilimlerin pratik sonuçları itibariyle Osmanlı için sağlayacağı pratik yararı önplâna çıkarmaktadır: “Fünûn-ı harbiyeyi öğrenme ve öğretmede kolaylık olsun diye Avrupa kaynaklarından tercüme ve telif suretiyle tertip olmuştur”¹⁴. Denilebilir ki, “matematik, fizik, kimya, astronomi, biyoloji, botanik, zooloji ve mineroloji gibi matematik ve doğa bilimlerinin basılı Türkçe metinlerini bir arada sunan ilk teşebbüs (..)”¹⁵ olan bu eserle ulûm (geleneksel bilimler), aktüalitesini -simgesel olarak Fünûna (fen bilimlerine) bırakmıştır.

Gerçekte bu bir sınıflama demektir ve Osmanlı aydınınının özellikle de Tanzimat aydınınının bilimleri sınıflama çabasının gerisine “problemleri” açısından bilimler farkının öne çıkarılması düşüncesinin ağır bastığı söylenebilir. Bir Tanzimat eğitimcisi olarak Ali Suavi’nin bilimler

12 Aydın Sayılı, “Batılılaşma Hareketimizde Bilimin Yeri ve Atatürk”, *Erdem*, Mayıs 1985, C. 1, SS. 2, s. 375.

13 Modern Askeri Okullarla ilgili program ve diğer konular için Bkz: Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988’e)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay., 1989, s. 163-169.

14 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi (Türkiye’de Modern Bilimin Öncüsü)*, Ankara 1989, s. 50.

15 Aynı, s. 36.

sınıflamasına getirdiği ölçütler bunun belirgin bir örneğidir. O, bilimleri “ulûm” ve “fünûn” olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ulûm “burhanlar (apaçık deliller) ile ispat olunmuş olan idrakat (algılar) dir. Fünûn (fenler), özel kurallar ile eşyaya ilişkin bilgilerdir.” Buna göre “ulûm”, “matematik, geometri, cebir, dilbilgisi, mantık, şiir, resim ve musiki”, Fünûn ise “sanayi” (teknoloji, endüstri)’dir. Suavi ‘Fünûn-ı ilmiye’ dediği ve sayılarını 15’e çıkardığı bilimleri yetişmekte olan gençlere şöyle önermektedir: “Gençler, beyler! büyüüp te ileride bir serbest vakte nail olacağınız memuriyetlerden milletinizin yararlanmasını istiyorsanız şu adlarını belirlediğimiz 15 ulûm ve funûnu öğreniniz”¹⁶.

Burada görüldüğü üzere geleneksel sınıflama içinde “aklî ve naklî” olarak farklılaştırılan bilimlerin giderek sözgelimi sadece “aklî (ussal) boyut” içinde sınıflanarak “pratik yararını” ölçüt alınması, bilimden ve bilimsel çalışmalardan günlük hayat içinde elle tutulur katkılar beklemenin bir sonucudur. Bu anlayışa sahip olan aydınlar bilimin entellektüel yararından çok pratik sonuçlarıyla ilgilidirler. Buna göre sonuçları itibariyle bilim ‘her meslek erbabı’ için gereklidir. Örneğin “kimya bilimi vasıtasıyla keşfolunan bazı tekniklerin kumaş boyama ve baskısı hakkında fayda ve etkisi olmuştur” şeklinde ‘kimya’nın işlevine dikkati çeken bir yaklaşım bu işlevi şöyle genişletebilmektedir: Bu bilimin öğrenilmesi toprakların verimli ya da verimsiz oluşunu, “hangi çeşit toprağın ne şekilde ziraate elverişli olduğunu da”¹⁷ bildirir.

Kimya bilmenin yararlarını örnekleyen bu akıl yürütmenin gelmek istediği nokta şudur: “Ulûm ve Fünûnun (...) umûr-ı husûsata medhal ve muaveneti vardır.”¹⁸ Bu yaklaşım bilimin tanımı ve algılanmasında -dönemi için- çok yeni bir adımdır. Çünkü bu tanımda bilim, çevreyi tanıma doğayı denetim altına alma gibi pratik bir amaca yönelmiştir. Bu yüzden, pratik yararı ağır basan bilimler (fenler), “ulûm-ı nafia”¹⁹ olarak adlandırıldığı gibi, sonuçlarının doğru ya da yanlışlığının denetlenebilir oluşu nedeniyle “Ulûm-ı Müberhene” (kanıtlanmış bilgi ve bilimler)²⁰ ile “Ulûm-ı Sahîha” (Temel, güvenilir bilimler)²¹ olarak

16 Ali Suavi, “Lüzumu Olan İlimler”, *Muhbir*, İstanbul 1867, S. 28, s. 2.

17 Münif, “İlim ve Ma’rifetin Lezzet ve Menfaati Beyanındadır”, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, İstanbul 1277, SS. 20, s. 2, st: 1.

18 Ayn, s. 2, st: 2.

19 Ali Suavi, “Maarifi Umûmiye Tarihi”, *Ulûm*, Paris 1286, SS. 7, s. 394.

20 Cevat (Mekteb-i Sultani Şakirdamdan), “Birinci Konferans”, *Vakit Gazetesi*, İstanbul, 7 ramazan 1294, 15 eylül Efrengi 1877, s. 4, st: 2.

21 Münif, “Mahiyet-i Aksam-ı Ulûm”, *Mecma-i Fünûn*, İstanbul: 1280 (1863), C. 2, s. 3-4.

adlandırılmaktadır. Bu bilimler çevresinde oluşmakta olan yeni bilimsel anlayış, bilimsel topluluklardaki ilk savunucularını da *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'de bulmuştur.

Encümen-i Daniş'ten sonra Osmanlı bilim dernekleri arasında "Beşiktaş'ta Şanizâde yahısında bilim takdîrkâr (sempatizan)larını eğitmek üzere teşekkül eden *Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi*"²²'nin adı geçmektedir. "İslâm ve Batı kültürü arasında, bir sentez oluşturma düşüncesinde olan bir grup bugünkü anlamda bir cemiyet teşkil etmemektedir. Ancak bu beraberliğin müşterek hareketin ve teşkilatlanma zihniyetinin varlığından doğduğunu gösteren pek çok belirtinin bulunması bunun Osmanlı devletindeki kişiler tarafından atılan ilk adım olabileceğini düşündürmektedir"²³.

Cemiyet-i İlmiye-Osmaniye ise Batı bilim ve kültürünün aktarılması ve yaygınlaştırılması çabaları çerçevesinde Osmanlı aydınlarının kendi aralarında kurdukları ilk cemiyettir. İrade-i seniyye ile açılmış olması kuruluşun bu özelliğini bozucu bir nitelik değildir. Çünkü irade-i seniyye işlev (fonksiyon) olarak belli bir düşünce çerçevesinde birleşme girişiminin sonunda ve sadece yasal bir onay olarak gözükmektedir. Kuruluş ve amaçları *cemiyet*'in yayın organı olan *Mecmua-i Fünûn*'un ilk sayısında "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Nizamnamesi"²⁴ yer almıştır*. Buna göre *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*, "1. Mümkün olan her türlü vasıta ile Osmanlı ülkesinde bilim ve fennin yayılmasına çalışacak, 2. Eğitim, bilim, ticaret ve sanayie dair her ayın ilk günlerinde 32 sayfadandan oluşan bir dergi yayımlayacak, 3. Dini konular ile gündelik politikadan (zaman-ı hal politikası) uzak olacaktır."

Tanzimat'ın "ilim yanını temsil eden Cevdet Paşa'nın karşısında fen yanını temsil eden kişi"²⁵ kabul edilen Münif Paşa, Petersburg Sefiri Halil Şerif Bey ile birlikte cemiyetin önde gelen kişisidir. Onun önderliğinde cemiyetin faaliyetleri şu sıralama içinde verilebilir:

- Mecmua-i Fünûn'un çıkarılması,
- Dar'ul-Fünûn dersleri (bilimsel konferanslar),
- Kütüphane ve kıraathane (okuma odası) girişim ve uygulaması,
- Yabancı dil dersleri.

22 Servet İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: 1939, s. 59.

23 İhsanoğlu, a.g.e., 1987, s. 7.

24 *Mecmua-i Fünûn*, C. I, SS. I, s. 2-10.

* *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* ve *Mecmua-i Fünûn* hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz: İ. Doğan, a.g.e., 1991, s. 45-182.

25 Berkes, a.g.e., 1978, s. 232.

Faaliyet programı doğrultusunda çıkarılan *Mecmua-i Fünûn*'un yayın politikasında en etkili kişi de Münif Paşa'dır. Yazar kadrosu ise Harbiye ve Tıbbiye gibi modern askeri okullardan mezun olanlar veya Batı'da eğitim görmüş, Tercüme odasında yetişmiş, Batılı usûllere göre kendini yetiştirmiş kişilerdir: Petersbourg Sefiri Halil Şerif Bey, Paris Sefiri Mehmet Cemil Bey, Ohannes Paşa (Sakızlı), Edhem Pertev Bey, Aleksandr Efendi, Kadri Bey, Hayrullah Efendi, Safvet Paşa, Fardis Efendi, Ebubekir Efendi vs..

Bu zengin yazı kadrosunun geniş bir ilgi alanı oluşturacağı açıktır. O nedenle tarih, coğrafya, dış politika, askerlik sanatı ile ilgili yeni teknolojiler, ekonomi, anı, İstanbul sorunları (tanzim-i İstanbul), ansiklopedik bilgi, eğlenceli hikâyeler (magazin), astronomi, jeoloji, tıp gibi farklı alanlarda yazı örnekleri verilmiştir. Bütün bu farklılığa rağmen din ve zaman-ı hal politikasının yayın dışı bırakılması konuları itibariyle dergiye ortak bir anlayışın ürünü sayılabilecek belirgin özellikler sunmaktadır.

Konularının içeriği kadar başlıklarındaki çarpıcılığa da dikkat çeken Ebuzziya Tefvik, bu başlıkların "okuyucuların merakını tahrik ettiğinden"²⁶ o ana kadar yabancı oldukları bir çok konuya yüzeysel de olsa haberdar olduklarını belirtmektedir. Zaten yeni bilgi ve bilimlere yabancı olan bir kültür çevresi için yayın organlarının ilk planda yapacakları katkı ancak bu düzeyde gerçekleştirilebilir. Bu itibarla Münif Paşa ve *Mecmua-i Fünûn*, "ne okunacak bir kitap, ne de teshiz-i zihn (zihn açacak) edecek" güncel yayın organlarının yok denecek kadar az olduğu bir ortamda önce *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, sonra da büyük sorumluluk yüklendiği *Mecmua-i Fünûn* ile "Devlet'in milyonlarca kuruş tahsis ederek (...) muvaffak olmadığı hubb-ı ma'rifeti (bilgi sevgisini) etfal-i vatan (vatan evlatlarının) zihnine"^{26a} aşılyordu.

Geniş yazar kadrosuna rağmen adını öne çıkararak, derginin "büyük ölçüde onun kişisel eseri ve aracı" oluşunda Münif Paşa'nın fen bilimleri lehinde geliştirdiği yeni bilim anlayışının önemli bir etken olduğu düşünülmelidir. Bu etkiyle "Türkçedeki ilk bilimsel dergi olan" *Mecmua-i Fünûn*, Batıdaki bilim, kültür ve eğitim gelişmelerini aktarmakla da "Ondokuzuncu yüzyıl Türkiye'sinde *Grande Encyclopedie*'nin Onsekizinci yüzyıl Fransasında oynadığı role benzer bir rol oynadı."²⁷ Bu rol "Osmanlı kültürünün batılaşmasında, Batı'nın

²⁶ Ebuzziya Tefvik, "Münif Paşa", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 10 Şubat 1910, SS. 253, s. 2, st: 1.

^{26a} Aynı, s. 2, st: 1.

²⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1984, s. 432.

bilimsel düşüncelerinin Türk okurlarına aktarılmasında" etkili olmuştur. Kuşkusuz sözkonusu etki daha çok "onu ilk gören kuşak"²⁸ üzerindedir: Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Kâni Paşazade Ahmet Rifat Bey, Abdurrahman Şeref, Ebuzziya Tevfik ve diğeri. Mecmuanın bu işlevi nedeniyle Ebuzziya Münif Paşa'yı "muallimin-i irfan-ı milletin en müfidi"²⁹ olarak değerlendirmek gerektiğine işaret etmektedir.

Münif Paşa'nın dergiye ve oradan da *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* etkinliklerine yansıyan 'fenci' anlayışını onun bu alanda yazdıkları ve söylediklerinden çıkarmak mümkündür: Bu noktada *Mecmua-i Fünûn* adının "fenler dergisi" anlamında olduğu hatırlanmalıdır. Yayın amacını içeren "Mukaddime" (önsöz) de bilim mutlak bir değer olarak vurgulanmaktadır: Osmanlı ülkesi için gerekliliği gözönüne alınarak derginin, bilimi ülkenin her köşesine yaymak azmi ile yolu çıktığını belirtilmektedir. Bu çerçevede "iki dünya mutluluğunun kazanılması bilim ve fenlerin ülke sathına yayılması"³⁰ gibi anlamlı bir çabaya bağlanmaktadır. Bilimi iki dünya mutluluğu olarak gören bu bilimci anlayış bir başka Tanzimat dergisinde tüm iyilik ve güzelliklerinin ölçüsü olarak geliştirilmiştir: "Hep iyilikler bilim ve eğitimden doğar. Biz ki ülkenin iyiliğini isteriz. Demek ki iyiliklerin kaynağı olan bilim ve eğitimi istiyoruz"³¹.

"Diyanet ve zaman-ı hal politikasını" yayın dışı bırakan anlayış içinde "bütün fenler ve sanayie dair 'malumat-ı nafia'nın"³² yer alacak olması derginin ilk bilimsel dergi olma yolundaki tarihsel işlevini de belirlemektedir. Artık Münif Paşa ve *Mecmua-i Fünun* çevresinde hiç değilse bir kısım aydın "faydalı bilimler" olarak telakki ettikleri fen bilimleri lehine bir tercih belirtmektedirler. Böyle bir tercihin gerekçesi ise şöyle açıklanabilir: "Bilimlerin çoğu tabiat (doğa) gerçeğinden hareket ettiklerinden kendi içinde geçirdikleri değişmelerde zaman ve mekân ayrılıklarının pek etkisi olmaz. Matematik ve Fizik bilimleri böyle olduğu için sözgelimi matematikte beş kere beş yirmibeş olduğu gibi ısı ve ışığın fizikteki etki ve nitelikleri belirli bir yöntem üzerinde geliştiğinden bu konularda ihtilafın meydana gelmesi mümkün değildir. İhtilaf imkanından uzak olan bu gibi bilimlere "ulûm-ı sahîha" (temel

28 Şerif Mardin, *The Cenesis of Young Ottoman Thought A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, New Jersey 1962, s. 240.

29 Ebuzziya Tevfik, *a.g.e.*, 1910, SS. 253, s. 1.

30 Münif, "Mukaddime", *Mecmua-i Fünûn*, 1862 (1279), C. I, 1, s. 18.

31 Ali Suavi, "Mesail-i Müteferrika, ilan", *Kamus-ul'ulûm V'el-Maarif*, Paris 1287, SS. 21, s. 1273.

32 Münif, *a.g.e.*, 1279 (1862), s. 19.

bilimler) denilir”³³. Burada ‘ulûm-ı sahîha’ya yönelmede etken olan öge, verilen örneklerden hareketle-bir matematik kuralının her durumda iki kere ikinin dört etmesi, fizikte ısı ve ışığın yer ve zaman farklarına rağmen benzer özellikler göstermesi şeklinde yasalara ulaşılmış olmasıdır. Kural ve yasalarla ortaya çıkan sonuçlar hiçbir kuşkuyla yer vermeyecek şekilde açık oldukları için güvenilir (sahîha) bilgi kazandırmaktadır. Bu yüzden doğa(fen) bilimlerini ifade tarzında kullanılan “ulûm-ı sahîha”ya gösterilen bu güven bazı bilimler için gösterilmemektedir. Bunların başında “Ulûm-ı Siyasiyye (siyasal bilimler)” gelmektedir. Çünkü, “ülke ve asker yönetimini içeren siyasal bilimlerin değişmezlik özelliği bulunmadığı için bunlar ile ulûm-ı sahîha arasında derin bir ayrılık vardır”³⁴.

Bu durumda siyasal bilimlerin değişebilirliği (tağyiri) için öngörülen özellikler bütün sosyal bilimler için geçerli olduğuna göre Münif Paşa’nın verilerine kesin ve tartışmasız baktığı ‘ulûm-ı nafia’ ve ‘ulûm-ı sahîha’ yani doğa bilimlerinin karşısında sosyal bilimlerin sonuçlarına aynı göz ve güvenle bakmadığı söylenebilir. Dolayısıyla “siyasal bilimlerde bir devletin yönetim biçimi ılımlı bir karakterden totaliter bir örneğe dönüşebileceği”³⁵ şeklinde ‘kaypak ve görece’ özellikler sosyal bilimlerin bütün alanları için geçerlidir.

Bilimlerin belirli bir ölçüt etrafında farklılaştırılması gerçekte yeni bir gelişme sayılamaz. Bu yeniliğin günümüz bilimler sınıflamasına yakınlığı oranında söz konusu edilmesi ise kayda değer bulunabilir. O nedenle Münif Paşa ve arkadaşlarının dergi ve cemiyette oluşturmağa çalıştıkları bilimsel anlayışın anlaşılabilmesi bilimin tanımı da dahil olmak üzere, bilimler sınıflaması ve bunlarla ortaya çıkan temel tercihlerinin bilinmesine bağlıdır.

Bu aydınlar için bilim, bilmenin, kurcalamanın, sormanın büyüğü anahtarıdır. Bilmeye ulaşılan bir güç ve iktidardır. Bu nedenle bilim hem sebep hem de sonuçtur. Öyle ki insanın bilgisi ne kadar fazla olursa diğer varlıklar üzerinde olan nüfuzu (etkisi) o derece olacağından bu mantıktan hareketle şöyle bir önerme ortaya atılmıştır: “Bilmek müktedir olmaktır”³⁶. Bazı “erbab-ı tahkikine” atfedilen bu önermenin gerçekte kimlere ya da kime ait olduğu belirtilmiyor. Ancak bu söz Auguste Comte’un önermesinin mantıklı bir devamı gibidir: “Savoir

33 Münif, *a.g.e.*, 1280 (1863), SS. 13, s. 3-4.

34-35 Aynı, s. 4.

36 Münif, “Tahsil-i Servet”, *Risale-i Mevkûte*, İstanbul 300, Cüz 1, s. 18.

pour prévoir = bilmek önceden görmek içindir"³⁷ Önceden görebilmek ise iktidar olmanın önşartı olduğuna göre Münif Paşa ve arkadaşlarının bilim konusunda 19. yy'a damgasını vurmuş olan 'pozitivist felsefe' ile fikri bir beraberlik içinde oldukları düşünülebilir. Kaldı ki dergi ve cemiyet bünyesinde, din ve zaman-ı hal politikasının gündem dışı bırakılması bu yaklaşımı destekler niteliktedir.

Bilimler farklı nitelikler taşımakta iseler de birbirlerine olan gereklilikleri nedeniyle, sözgelimi "geometri, fizik bilimine; tıp, anatomiye; tarih ise coğrafyaya mecburdur." Yani biri diğeri ile kaim, varlığı diğerrinin varlığına bağlıdır. Varlığı diğerrine bağlı olmayan tek bilim ise matematiktir: "Bir çok bilim matematiğe ihtiyaç hissettiği halde matematiğin böyle bir zorunluluğu yoktur. Bu nedenle 'mebde-i ulûm' (bilimlerin başlangıcı, kaynağı) kabul edilmiştir"³⁸. Felsefeyi bilimlerin anası kabul eden geleneksel anlayış bu yaklaşımda matematikle ve onun nihai platformu olan 'ulûm-ı sahiha' ile yer değiştirmiş olmaktadır. Burada sözü edilen ayrıcalığın bu anlamda olmak üzere doğa bilimlerinin tümü için düşünülmüş olması varsayılabilir. Üç ayrı cildinde ve tam 20 sayı devam eden "Medhal-i İlm-i Jeoloji (Jeoloji bilimine giriş)" başlıklı Edhem Paşa'ya ait olan dizi yazı, "ulûm-ı sahiha"nın dergide ayrıcalıkla yer aldığını gösteren belirgin bir örnektir.

Mecmua-i Fünûn'da doğa bilimleri lehinde olarak yer alan tüm bu temel tercihlerin Cemiyet bünyesindeki bazı uygulama örnekleriyle hayata geçirildiği görülmektedir. "Dar-ul-Fünûn Dersleri" adıyla yapılan uygulamalar bu türden etkinliklerdir. Muhatemel Üniversite amaçlanarak, Üniversite örneğinde ve fakat "ders-i âmm (halka açık dersler)" şeklinde literatüre geçen bu özel uygulama hakkında *Mecmua-i Fünûn*'da şu bilgiler verilmektedir:³⁹

"Bu kez 'irade-i seniyye' ile eğitimin yaygınlaştırılması niyet ve amacıyla Dar'ul-Fünûn'da bazı fen bilimleri dersleri öğretilmek ve tanıtılmak üzere bir 'ders-i âmm' (halka açık dersler) düzenlenerek bir kaç gün içinde açılması kararlaştırılmıştır(. . .). Fizik biliminin konularının anlaşılması, gerekli deneylerin yapılmasına bağlı olduğundan özellikle bu derslerde uygulamalara yer verilecek," mümkün olduğunca yahn

37 Macit Gökberk, *a.g.e.*, 1974, s. 478.

38 Münif, *a.g.e.*, 1863, s. 3.

39 Münif, "Dar'ul-Fünûnda Ders-i Âmm Küşadı", *Mecmua-i Fünûn*, 1279 (1862), C. 1, SS. 1, s. 258-259.

ve anlaşılır deyimler kullanılacağından dikkatlice dinlenildiğinde yararlı olacaktır. Üstelik sözkonusu fenlerin halk arasında gelişen düşünce ve ilerleyen sanayi (endüstri) hakkında bilinen güzel etkilerine dayanılarak; öğrenci, memur, sanat ve meslek kesiminden olan her çeşit Osmanlı halkının bu bilimlerin öğrenilmesi ve öğretilmesine rağbet ve eğilim göstereceği tahmin edilmektedir”.

Yeterli araç gereç olduğu için burada ilk kez *fizik* derslerine başlanacak, Avrupa'ya sipariş edilen araç-gereçler gelir gelmez de *kimya* derslerin ihdasının da öngörüldüğü belirtilmektedir. Bu derslerdeki amaç ise “sözkonusu fenlerin halk üzerinde aydınlık düşüncelerinin yayılması ve sanayiin ilerlemesi konusunda bir etki(...)”⁴⁰ nin beklenmesidir. Modern bilimlerin halkla tanıtılması bu bilimlerin düşünce ve yaşayışa getireceği yeni ufukların bu tür bilimlerin aydınlarda uyandırdığı duyarlıkların arkaplânını oluşturmaktadır. Bugünkü dille düşünüldüğünde derslerden beklenen amacı şöyle ifade etmek te mümkündür: “Endüstrinin (sanayiin) ilerlemesine karşı ilgiyi ve kafaların aydınlanmasını teşvik etmektir”⁴¹.

“Seadetli Derviş Paşa Hazretlerince” verilen ilk fizik dersini hemen her kesimden 40’ü aşkın Osmanlı ilgi ile takip etmiştir. Konuşmacı bu derste fizik ve kimya derslerinin önemini metod ve genel kavramlarını konu etmiştir. “Deneyler Avrupa teknikleri olduğu, hazır bulunanların çoğu da ilk kez böyle bir şey gördüklerinden şaşkınlıklarını gizliyememişlerdir. Özellikle potansiyel elektrik (kuvve-i elektrikiye) deneyinde kullanılan gereçlerden alevler çıktığı gibi, bir ince tel vasıtasıyla potansiyel elektrik bir adamın vücuduna temas ettirildiğinde yahut bir şey ile vücudun herhangi bir tarafına dokunulsa oradan mavî renkli kıvılcımların çıkması olağanüstü bir ilgi ve şaşkınlık vesilesi olmuştur.”

Gerçekte teorik (kuramsal) bilgilerin yanısıra, pratik bilgilere (deneylere) yer verileceğinden “öğrenci, memur, sanatkâr ve diğer halk kesimlerinden fazlasıyla ilgi” görüleceği daha baştan ümit edilen bir gelişmedir. Cemiyet yetkililerin bu ümidi öylesine doğru çıkmıştır ki, ilgi öylesine yoğundur ki, gelenlerin bir kısmı ayakta kalmış, giderek salon yetmez olmuştur. Çünkü dinleyicilerin bir kısmının yapılan de-

40 Münif, *a.g.e.*, 1862, s. 259.

41 Berkes, *a.g.e.*, 1978, s. 232.

neyleri “görmek ve oyun temasıyla eğlenmek üzere”⁴² gelmiş oldukları tahmin edilmektedir.

Derslere olan bu geniş ilgi çemberi içinde devrin Sadrazamı Fuat Paşa'da bulunmaktadır. Verilen bir fizik dersini dinledikten sonra fizik biliminin ve bilmenin önemini dile getiren bir de konuşma yapmıştır. Onun, fizik biliminin şahsında belirlediği ‘eski ve yeni bilim’ farkı son derece ilginçtir:⁴³

“Burada öğretilen derse hikmet-i tabiiye (fizik) deniliyorsa da gerçekte hikmet-i ilahiyyedir. Çünkü bizim acimizizin bilebileceği mertebede ma’rifet-i ilâhiyyeyi (Tanrı bilgisi) gösterir. Hikmet (fizik, kimya) buna bir alet vasıtası olup, ‘hikmet-i kadîme’ (eski bilim) ile ‘hikmet-i cedîde’ (yeni bilim) arasında fark ise yelkenli ile vapurun arasındaki fark gibidir. Sonraki ile amaçlanan yere daha az zamanda ulaşılır.”

Halk derslerinin gerçekte nihai bir amacı vardır. Üniversitenin olmadığı bir dönemde böyle bir etkinliğin adını “Dar’ul-Fünûn” Dersleri” koymak bu amacı anlaşılır kılmaktadır. Bu anlamda olmak üzere şunu demek mümkündür: “*Encümen-i Daniş* yerine ‘Fenler Evi’ demek olan ‘Dar’ul-Fünûn’ kurulması düşüncesi bu kuruluşun (Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye) ve bu derginin (*Mecmua-i Fünûn*) çevresinde doğmuştur”⁴⁴. Doğrusu Osmanlı Bilim Derneğinin bu etkinliklerini organize edenler bu amacı bizzat tespit etmenin bilinci içindedirler. Bilahere dönemin eğitim bakanı Safvet Paşa ile birlikte Maarif Meclisi Başkanı sıfatıyla kendisine açılış nutku okumak kısmet olacak olan Münif Paşa bu amacı adı geçen nutukta şöyle belirlemektedir:⁴⁵ “Üniversite binaları henüz tamamlanmış ise de bu derslerin orada açılması Allah’ın izni ve Padişah’ın yüce yardımcılarıyla binaların yapımını müteakip orada (Üniversite’de) başlayacaktır”.

Bir yandan halkın fen bilimleriyle aydınlatılmasını, bir yandan Üniversiteye giden yolda kamuoyu oluşturma düşüncesini bu etkinlikleri belirleyici etkenler kabul ederken, temeldeki köklü düşünsel değişim-

42 Münif, *a.g.e.*, 1279, s. 303.

43 Münif, “Dar’ul-Fünûn Dersleri”, *Mecmua-i Fünûn*, C. 1, s. 331.

44 Berkeş, *a.g.e.*, 1978, s. 232.

* Münif Paşa’nın Dar’ul-Fünûn açılış nutku için *Bkz*: Münif, *a.g.e.*, 1286, s. 2-4. Safvet Paşa’nın nutku, belirtilen yer: s. 1-2. Ayrıca *Bkz*: Sayılı, *a.g.e.*, 1985, s. 403-407.

45 Münif, *a.g.e.*, 1862, s. 260.

leri de gözden uzak tutmamak gerekir. Bu da, fen bilimlerinin varlık nedeni olarak ‘doğanın mevcut ilişkiler düzeni’ içinde anlaşılabilir ve kavranabilir bir gerçekliğe sahip olduğu düşüncesinin kabul görmesidir. Çünkü tüm varlıklar felsefi dilde karşılığı “mümkün (olabilirlik)” olan bir özelliكتedir. Mümkün varlıklar, yani varlığı zorunlu olmayan varlıklar ise yapı itibarıyla çözümlenebilir ve keşfedilebilir. Buna bağli olarak nesnel bütün problem ve bilinmezliklerin de çözülebilirliği de mümkündür. Doğa bilimleri bir anlamda “sorun çözmede” getirdiği yeni teknikleriyle ve alan sınırlılığı içinde insana özgü tüm müşkül ve sorunlara yardımcı bir anlayışı da beraberinde getirmiştir. Bilimin bu düzeyde anlaşılması ise “sorun çözmede” geleneksel anlayışın hiç değilse güncelliğini yitirmesi anlamında gelebilir. Bu yeni gelenek içinde bilim kavramı ancak “ulûm-ı cedide (yeni bilimler)” deyiimiyle, yahut Sadrazam Fuat Paşa’nın “Hikmet-i Cedide” nitelemesinde ortaya çıkan bilim kavramı geleneksel düşüncede çeşitli şekillerde din kavramının görmeye başladığı rolü üstlenmiş görünmektedir:

Artık herhangi bir konudaki iddialar sıralandıktan sonra Osmanlı aydınları klasik yazarların yaptığı gibi birbirinin ardına dini kanıtları sıraladıktan sonra bunların ispatını sağlamak yerine, bir konunun “bilim ve fûnûn nokta-i nazarından” nasıl çözümleneceğini anlatmaktadırlar. Bundan böyle Osmanlı “aydınlarının birinci problemi olan devletin kurtarılması, devletin iyi yönetilmesi bile bilime dayalı bir konu olarak sunulmaktadır”⁴⁶.

Dar’ul-Fünûn derslerinin bir başka benzeri ise Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) de gerçekleştirilmiştir. 1877 yılı başlarında getirildiği Galatasaray Lisesi Müdürlüğü’nde Ali Suavi* Ramazanda Teravîh’den sonra halka açık konferanslar organize etmiştir: Onun Yeni-Osmanlı hareketi içinde gezip gördüğü Paris ve Londra’daki bilgi ve görgüsünün hayata geçirilmesi olan bu derslerin varlık nedeni ile ilgili olarak şöyle demektedir:⁴⁷

“Avrupa’da beni en çok şaşırtan şey Londra şehrindeki gördüğüm ‘Politeknik’ denilen acûbe idi. Dünyanın başka bir yerinde buna benzer bir öğretim kurumu yoktur. Geceleeri

46 Şükrü Hanoğlu, “Osmanlı Aydınındaki Değerlendirme ve Bilim”, *Toplum ve Bilim*, Cüz 1934. ES. 27, s. 186.

* Ali Suavi’nin hayatı, eserleri, düşünce ve etkinlikleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz: İ. Doğan, a.g.e., 1991, s.185-341. Ayrıca Bkz: İ. Doğan, “Eğitimi Ali Suavi ve Galatasaray Lisesi’ndeki Uygulamaları”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumuna Sunulan Bildiri*, 31 Ekim 3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu, Ankara. (Basıldı).

47 Cevat, a.g.e., 1294 (1877), s. 2.

halk ve öğrencilerden buraya devam edenlere eğitim ve bilimin (ulûm ve fûnûn) garip ve gizemli yönleri gösterilir, bu hayretler uyandıran gösteriden sonra sahneye çıkan bir öğretmen, görülen şeylerin ne keramet ne de sihir olduğunu, istiyenlerin orada olup bitenleri kendilerinin de yapabileceğini deneylerle anlatırdı. Öğretmenin açıklamaları ise her kademedeki öğrencinin fizik, matematik ve kimyadan okuyacakları derslere yardımcı olurdu.”

Bir gün ülkesinde benzeri bir kurum açabilmek düşüncesi ile Politeknik derslerine sıkça devam ettiğini belirten Suavi, Padişah'ın özel izni (irade-i seniyye) ile İstanbul'a döndüğünde kendisine tevdi edilen Galatasaray Lisesi Müdürlüğü'nde bu imkanı hem de “Politeknîğe benzer konferans salonu ile birlikte ulûm-ı müberhene (kamtlanmış bilim) tahsil eden öğrenciyi”⁴⁸ bulmuştur. Burada böyle bir etkinlik için seçilen konu da kuşkusuz “kamtlanmış bilim” konularındandır: Miknatis. İlginç olansa bu bilimlerin Sadrazam Fuat Paşa'nın yaklaşımı içinde sunulmuş olmasıdır. “Temiz bir kalp ve iyi niyetle dinlenilirse fen bilimleri ile insanın maneviyat ve ruhaniyetinin de geliştirileceği”⁴⁹ ileri sürülmektedir.

Batılı anlamda bilimsel geleneğin gelişip yerleşmesinde sözü edilecek topluluklardan biri de *Cemiyet-i İlmiye*'dir. (1879) *Mecmua-i Ulûm* (Bilimler) adıyla yayımlanan dergi cemiyetin kuruluşu ile ilgili tek somut belgedir*. Toplam yedi sayı çıkabilen bu dergiye dayanılarak cemiyetin, Osmanlı Bilim Derneği'ndeki bilim anlayışını değişik bir boyutta sürdürdüğü söylenebilir.

Mecmua-i Ulûm, eğitimde geleneksel yöntemlere karşıdır. O nedenle bilim ve fen tercihindən çok kısa sürede sonuç verecek yeni okul ve yöntem anlayışının benimsenip uygulanmasını savunmaktadır: Gelişmiş Batılı “komşularımız gibi mutluluk ve esenliğe ulaşarak yeryüzünde insanlığa layık olan şeref ve haysiyeti haiz olmak için öncelikle yapılabilecek olan şey, alınabilecek önlem okullarımızı ‘ıslah’ etmek ‘öğretim yöntemlerimizi’ düzenlemektir”⁵⁰.

Bu öylesine ivedi bir durum arz etmektedir ki, mevcut (geleneksel) öğretim yöntemlerini uygulayan öğretmenler elinde öğrenciler doğal

48-49 Aynı, s. 2.

* Ayrıntılı bilgi için Bkz: İhsanoğlu, a.g.e., 19787, s. 221-245.

50 “Ebuzziya Bey'in Yedi Sene Evvel Neşrettiği Bir Makale: Mektepsizlikten görülen Bela ve Mekteplerin Vücûb-ı İslahı”, *Mecmua-i Ulûm*, Dorseadet: 1 Zilhicce 1296-16 Kasım 1879, SS. 1, s. 78.

yeteneklerini de kaybetmişlerdir. Bir yanda, değişen dünyada “Batılı yöntemlere göre insan yetiştirmeye çalışır, çocuklar zorunlu öğrenime hazırlanır, çocuklarını okula göndermeyen veliler cezalandırılırken, bizim hala okullarımızda tekkelere ‘zâkir’ (zikir yapan, derviş) yetiştirir gibi teganni ve ilahiler (...)” ezberletilmesi şeklinde sonuç vermeyecek yöntemlerde ısrar edilmemelidir. O nedenledir ki, “bize herşeyden önce çoğunluğu “heyûlay-ı cehalet” unvanına layık mektep hocalarımızın eğitim ve öğretimi için ilkokullar ve bu okullarda gereği gibi okuyup mezun olanlar için ortaöğretim kurumları ile yüksek okullar gereklidir”⁵¹.

Öğretim yöntemleri ile eğitimin Batılı standartlara uygun bir biçimde verilmesi şeklindeki egemen anlayış bu cemiyetin Batı karşısındaki düşüncelerinin en önemli boyutuyla, yani gelişme ve ilerlemenin tek yolunun Batı bilim ve tekniği ile mümkün olabileceği düşüncesi doğrultusunda ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

“Bilimsel Topluluklar”, Osmanlı’da bilim ve teknolojiye çağdaşlaşma sürecinin önemli bir parçasıdır. Bu bakımdan etkinlikleri çevresinde ortaya çıkan “ulûm (bilimler), fûnûn (fenler), fûnûn-ı nafia (faydalı fenler), fûnûn-ı müberhene (kanıtlı fenler)” gibi yeni bilimsel yaklaşımlara adını veren kavram ve deyimler “Batılılaşma ile eş anlamlıdır.

Osmanlı aydınını bilimsel topluluklara yönelten etkenler arasında Batı’daki bilimsel gelişmelerin yanısıra bilimin Osmanlıdaki geleneksel konumun da payı olduğu düşünülebilir. “Medrese” merkezli geleneksel öğretimde “bilim” kavramı “dini bir karakter” içinde ve bütünüyle “nakli bilimler” de ifadesini bulmuştur. O nedenle matematik tıp, astronomi, fizik gibi “müspet (pozitif) bilimler” bu alanda çalışan bilim adamlarının varlığına rağmen 16. yy’da Batı’da Kopernikus (1473–1543), Francis Bacon (1561–1626), Johann Kepler (1571–1630) gibi bilim adamlarının bulguları doğrultusunda gelişen yeni bilim anlayışından farklı bir biçimde gelişmiştir.

Bilimsel toplulukların varlık nedeninin aydınlardaki Batılı gelişmeleri yakından izleme duyarlığına bağlı olan “eğitim ve bilim sevgisi”-

⁵¹ *Mecmua-i ulûm*, belirtilen sayı, s. 78.

nin olduğu söylenebilir. Bu noktada bilim; Batı'da kendi serüveni içinde ve belirli alanlarda (disiplinlerde) taraftar bulurken; Osmanlı'da sonuçlarıyla ve daha çok büyümlü ve gizemli (esrarengiz) göstergeleriyle bir sevgi ve saygı ögesi olarak algılanmıştır. Böyle bir algılamada, bilimin din ve felsefeden ayrılarak bağımsızlığa kavuşmasının rönesans sonrası Avrupa'da başlayıp gelişmesi ile Osmanlı'da geciken bir üniversiteye bağlı olarak bilim adamlarının eksikliği ve yokluğu dikkate alınmalıdır. Buna rağmen "Bilimsel Topluluklar" Osmanlı'daki bilimsel anlayışın Batılı standartlar içinde geliştirilmesinde modern askeri okullarla başlatılan geleneğin sürdürülmesinde etkili olmuşlardır.

Ancak bilimsel topluluklar çevresinde oluşturulan beraberlikler Batı'daki benzerleri doğrultusunda "Bilim Akademi"lerine yönelecek siyasal ve düşünsel gücün oluşumunda yetersiz kalmışlardır. Bunda Fuat Paşa örneğinde olduğu gibi "Hikmet-i Tabiiye" (Fizik)yi "Hikmet-i İlâhi" olarak takdime zorlayan sosyo-kültürel şartlarla, geleneksel bilim anlayışının ne denli etkisi vardır? Şurası bir gerçek ki böyle bir zorunluluğu gerek tercüme eserlerde gerekse yeni bilgi ve bilimlerin öğretim ve uygulamalarında aydınların duymuş oldukları ise bir vakiadır.

Fen bilimlerinin (pozitif bilimlerin) bu tür topluluk etkinliklerine konu olmalarının ise kalıcı bir yanı vardır. O da çok uzun yıllar uygulama planında yaratıcı örnekleri görülmeyecek olan Fen bilimleri ve sanayii (teknoloji) sevgisidir. Şair Tefik Fikret *Haluk'un Defteri*'nde bu sevgiye neden olan temel beklentiyi şöyle ifade etmektedir*.

/ Birgün yapacak fen şu siyah toprağı altın
Herşey olacak kudret-i irfanla inandım /

Sonuçları itibariyle Osmanlı'daki bilimsel toplulukların etkileri şöyle sıralanabilir:

— Ulûm-ı nafia (fen bilimleri) nominal düzeyde bir sevgi ve saygı ögesi haline getirilmiş, bu sevgi adeta kurumsallaştırılmıştır.

— Dar'ul-Fünûn (Üniversite) bu topluluklar çevresinde oluşan düşünceler sonucunda hayata geçirilmiştir.

— Fen ve sanayii (teknoloji), ulûmdan (beşeri bilimler) öncelikli ve ayrıcalıklı düşünülmüştür. Teknolojiyi gerçek tabanından (bilim)

* Bu şiiri çevresinde Tefik Fikret'in incelendiği bir çalışma için Bkz: F. Köprülü, *Tefik Fikret ve Ahlakı*, İst., 1918, s. 31-33. Orijinali Osmanlıca olan sözkonusu eserin, *Eğitim/ İletişim/ Yabancılaşma*, Samsun, Ekim 1990 adlı çalışmamızda bütün bir çevirisini, s. 117-139 arasında yayımlanmış bulunuyoruz.

uzak tutan bu anlayış Osmanlının Batı ile arasındaki mesafeyi artıran “bilimsiz teknoloji”⁵² gerçeğinin oluşumunda en büyük etken olarak gözükmektedir.

— Fen bilimlerine yakın olmak (öğrenci ve araştırmacı olarak) aydın ayrıcalığı yaratmış, bu ayrıcalık giderek aydınların kültürel ve konumsal (statü) farklılaşmalarında etkili olmuştur. Bu durum Cumhuriyete intikal eden ve bu makaleye konu olan espriyi de içermektedir. Çünkü, “bilimsel topluluklar” da ortaya çıkan kurumsal fen bilimleri sevgisi günümüze kadar fen bilimlerinde beklenen gelişmeyi sağlayamadığı gibi, üstelik olması gereken dengeyi uzun vadede sosyal bilimler aleyhine de bozmuştur. O günlerden bugüne, madde ve manevi ödüllendirmelerde –öğrenci ve araştırmacılar planında– en büyük payı doğa bilimleri ile uğraşanlar almakta, sosyal bilimciler ise üvey evlat muamelesi görmektedirler.

KAYNAKÇA

“Abdüsselam’ın Nobel Ödülü”, *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1981, s. 2.

Akyüz, Yahya., *Türk Eğitim Tarihi, Başlangıçtan 1985’e*, Ankara: Ankara 1985.

Akyüz, Kenan., *Encümen-i Daniş*, Ankara 1975.

Ali, Suavi., “Lüzumu Olan İlimler”, *Muhbir*, İstanbul 1867, S. 28.

———., “Maarif-i Unumiye Tarihi”, *Ulûm*, Paris 1286, Sayı: 7.

———., “Mesail-i Müteferrika’İlim”, *Kamus’ul-Ulûm V’el-Maarif*, Paris: 1287, Sayı: 21.

Aytaç, Kemal., *Avrupa Eğitim Tarihi*, Ankara: 1980.

Berkes, Niyazi., *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Tarihsiz, Doğu-Batı Yay.

Bilim ve Teknoloji Politikası, Devlet Bakanlığı Çalışma Dökümanı, Ankara 1987.

Cevat., “Mekteb-i Sultani Şakirdanından Cevat: Birinci Konferans”, *Vakit Gazetesi*, İstanbul 7 Ramazan 1294, 15 Eylül afrengi 1877.

Danişmend, Nazan., “Abdülhamid’in Cemiyet-i Edebiyesi”, *Türklük Mecmuası*, Ağustos 1939, Sayı: 5, s. 398-399.

Doğan, İsmail., *Tanzimat’ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi* (Sosyo-pedagojik bir karşılaştırma), İstanbul: İz Yay., 1991.

———., “Siyasal Tutum Geliştirmede İki Tanzimat Aydın”, Ankara: *İslami Araştırmalar / Journal of Islamic Research*, C. 3, Sayı: 4, s. 200-207.

Ebuzziya, Tefrik., “Münif Paşa”, *Yeni Tasvir-i Efkar*, 10 Şubat 1910, Sayı: 253, s. 2.

“Ebuzziya Bey’in Yedi Sene Evvel Neşrettiği Bir Makale: Mektepsizlikten Görülen Bela ve Mekteplerin Vücut-ı Islahı”, *Mecmuası Ulûm*, Derseadet: 1 Zilhicce 1296, 16 Kasım 1879, S. 1.

Gökberg, Macit., *Felsefe Tarihi*, Ankara 1974.

52 “Abdüsselam’ın Nobel Ödülü”, *Cumhuriyet Gzt.*, 20 Eylül 1981, s. 2.

- Haniöglü, Şükrii.**, "Osmanlı Aydınındaki Değerlendirme ve Bilim", *Toplum ve Bilim*, Güz 1984, Sayı: 27.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin.**, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmî ve Meslekî Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, İstanbul 1987, s. 1-37.
- ., *Başhoca İshak Efendi (Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü)*, Ankara 1989.
- İskit, Serveri.**, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1939.
- Lewis, Bernard.**, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1984.
- Mardin, Şerif.**, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton-New Jersey 1962, 439 s.
- Münif.**, "Dar'ul-Fünûn Dersleri", *Mecmua-i Fünûn*, C. 1.
- ., "Dar'ul-Fünûn'da Ders-i Amm Küşadı", *Mecmua-i Fünûn*, C. 1.
- ., "Tahsil-i Servet", *Risale-i Mevkute*, İstanbul 1300, Cüz 1.
- ., "Mukaddime", *Mecmua-i Fünûn*, 1862 (1279), S. 1.
- ., "Mahiyet-i Aksam-ı Ulûm", *Mecmua-i Fünûn*, 1280 (1863), C. 2.
- ., "İlim ve Marifetin Lezzet ve Menfaati Beyanındadır", *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, İstanbul 1277, Sayı: 20.
- Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, Haz: E. İhsanoğlu, İst: 1987.
- Sayılı, Aydın.**, "Batılılaşma Hareketimizde Bilimin Yeri ve Atatürk", *Erdem*, Mayıs 1985, C. 1, Sayı: 2.
- "Seadetli Münif Efendi'nin Nutkudur", *Takvim-i Vekayi*, 20 Zilkade 1286., s. 2.